

Ewa Andrysiak

Edycje „Pamjatnoj Kniżki Kaliśskoj Gubernii” jako przykład rosyjskiej produkcji wydawniczej w dawnym Królestwie Polskim

Idea „Pamjatnych Kniżek” w drukarskich przedsięwzięciach urzędów gubernialnych dawnego Królestwa Polskiego

„Pamjatnyje Kniżki” to nazwa urzędowych prowincjonalnych wydawnictw informacyjnych, stanowiących formę przewodnika, drukowanych w osiemdziesięciu ośmiu guberniach i obwodach Cesarstwa Rosyjskiego, publikowanych przez władze lokalne. Zaczęły ukazywać się w początkach lat trzydziestych XIX wieku (a dokładnie w roku 1833) i wychodziły do roku 1917¹. Od połowy lat czterdziestych wydawnictwo było tłoczone w guberniach powstałych na obszarach dawnej Rzeczypospolitej: kowieńskiej (1845–1915), mińskiej (1845–1917, [druk.] 1916), mohylewskiej (1845?–1914), wileńskiej (1845–1915), witebskiej (1845–1914) i wołyńskiej (1845?–1914?). W guberni podolskiej „Pamjatnaja Kniżka” wychodziła w latach 1859–1885², w grodzieńskiej natomiast w latach 1860–1861, 1864–1915².

„Pamjatnyje Kniżki” były wydawane we wszystkich dziesięciu guberniach Królestwa Polskiego. Najwcześniej pojawiły się w guberni lubelskiej (1869), następnie w guberniach radomskiej, kieleckiej i kaliskiej (1870), suwalskiej (1872), płockiej i warszawskiej (1874) oraz siedleckiej (1875), najpóźniej w guberni łomżyńskiej (1883). Trudniej ustalić, od kiedy wydawnictwo ukazywało się w guberni piotrkowskiej, ponieważ początkowe roczniki nie zostały odnalezione, a najwcześniejsza informacja o ukazywaniu się pochodzi z 1874 roku³. W dwóch guberniach – kieleckiej i siedleckiej – rocznik wychodził początkowo pod tytułem: „Sprawočnaja Kniżka Keleckoje Gubernii” w latach 1870–1883 i „Sprawočnaja Kniżka Sedleckoje Gubernii” – dwie pierwsze edycje (1875–

–1876)⁴. W Królestwie Polskim „Pamjatnyje Kniżki” wychodziły do 1913, w części guberni do 1914 roku włącznie.

Poza „Pamjatnymi Kniżkami” poszczególnych guberni warto zwrócić uwagę na edycje „pamjatnych kniżek” wydawanych w Warszawie. Były to „Pamjatnaja Kniżka Sudebnogo Vedomstva Gubernij Carstva Pol'skogo na 1876 god”, „Pamjatnaja Kniżka Varšavskogo Sudebnogo Okruga” (1879, 1880, 1894–1915), „Pamjatnaja Kniżka Varšavskogo Učebnogo Okruga” (1866–1914/1915), „Pamjatnaja Kniżka dlja Niżnich Činov Varšavskogo Žandarmskogo Okruga” (1885), „Pamjatnaja Kniżka Varšavskogo Veterinarnogo Obsčestva” (1910)⁵.

Miejsce „Pamjatnych Kniżek Kališskoj Gubernii” wśród innych tego typu dokumentów

Z inicjatywy kaliskiego Rządu Gubernialnego wychodziło szereg druków urzędowych; do ważnych, obok „Pamjatnoj Kniżki Kališskoj Gubernii”, należał wydawany od 1878 roku „Obzor Kališskoj Gubernii za ... god”, który stanowił doroczne sprawozdanie gubernatora kaliskiego i ukazywał się do roku 1895. „Obzor” był opracowywany na podstawie materiałów nadsyłanych przez naczelników powiatów oraz kierowników innych urzędów i instytucji działających na terenie guberni, w odniesieniu do których w kancelarii gubernatora kaliskiego przygotowywano sprawozdanie dotyczące całej guberni, przesyłane następnie do Petersburga. Dopiero później było ono drukowane jako tzw. opis guberni (obzor). Sprawozdania opracowywano według ustalonych schematów, do jakich dołączano tablice statystyczne⁶. „Obzory” były wydawane także w pozostałych guberniach, zarówno na terenie Rosji, jak i Królestwa Polskiego.

Należy odnotować również dziennik urzędowy guberni kaliskiej, który od 1867 roku, czyli od reaktywowania guberni kaliskiej, nosił dwujęzyczny tytuł „Kališskija Gubernskija Vedomosti = Dziennik Gubernialny Kaliski”, i zgodnie z tytułem początkowo treść pisma była drukowana w języku rosyjskim i polskim, później tylko rosyjskim. „Kališskija Gubernskija Vedomosti” wychodziły regularnie do sierpnia 1914 roku⁷. Pismo, obok informacji urzędowych, przynosiło także interesujące materiały archiwalne. Przede wszystkim zawartość tygodnika stanowiły informacje oficjalne. Były to m.in. cesarskie ukazy, informacje dotyczące zmian na stanowiskach służbowych, obwieszczenia i zawiadomienia władz gubernialnych w sprawach poboru do wojska, licytacji, spadków. Poza tym pismo zamiesz-

czało informacje o Kaliszu i stanie guberni kaliskiej, sprawozdania z działalności szeregu instytucji i stowarzyszeń społecznych. Wiele informacji dotyczyło działań władz gubernialnych i miejskich, odnajdujemy w nim obwieszczenia o licytacjach i wyprzedazach, listy gończe, ogłoszenia adwokatów i komorników. Pismo informowało też o cenach artykułów żywnościowych, podawało wiadomości odnoszące się do zdrowia ludności. Interesujące informacje przynoszą ogłoszenia prasowe związane z książkami i czasopismami wydawanymi w Petersburgu i Moskwie, a także z wydawnictwami kaliskimi, choć głównie drukami rosyjskojęzycznymi⁸.

„Pamjatnyje Kniżki Kališskoj Gubernii” – dzieje edycji i stan zachowania

Pierwszy rocznik „Pamjatnoj Kniżki Kališskoj Gubernii”, czyli sprawozdania rządu guberni kaliskiej, wyszedł na rok 1870, łącznie w latach 1870–1914 ukazały się czterdzieści dwie edycje periodyku (bądź czterdzieści pięć). Z krótkich informacji zamieszczonych na łamach „Gazety Kaliskiej” w rubryce „Wiadomości miejscowe i bieżące” widać, że kolejne roczniki „Księgi Pamiątkowej” opuszczały prasę drukarską w pierwszej połowie roku. Świadczą o tym informacje, które ukazały się w maju w przypadku edycji 1899 roku, czerwcu (1900, 1902) i kwietniu (1911)⁹.

Nasuwa się pytanie, w jakim celu była wydawana „Pamjatnaja Kniżka Kališskoj Gubernii”. Po pierwsze, był to oficjalny informator o stanie i działalności guberni, po drugie – był to materiał do porównań, jak na tle innych guberni prezentowała się gubernia kaliska, po trzecie – wydawnictwo miało cel propagandowy.

Kompletem edycji „Pamjatnoj Kniżki Kališskoj Gubernii” nie dysponuje żadna z bibliotek na terenie kraju, a także poza nim, co może wynikać z faktu, że wydawnictwo było traktowane jako druk użytkowy, który po ukazaniu się nowego rocznika tracił aktualność.

Roczniki kaliskiej „Pamjatnoj Kniżki” znajdują się w Warszawie, Poznaniu¹⁰ i Łodzi – w Warszawie w zasobach Biblioteki Archiwum Głównego Akt Dawnych (1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1908, 1910, 1912, 1913, 1914)¹¹, Biblioteki Szkoły Głównej Handlowej (1872, 1897, 1898, 1899, 1900, 1913)¹², Biblioteki Uniwersyteckiej (1881)¹³ i Biblioteki Głównego Urzędu Statystycznego (1880–1888, 1891) oraz w Poznaniu w Bibliotece Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (1871, 1872, 1890, 1891)¹⁴. W Łodzi rocznik można odnaleźć w za-

sobach dwóch instytucji: Archiwum Państwowego (1891, 1893, 1894, 1901–1904, 1908, 1910, 1912, 1914) oraz Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego (1880, 1888, 1898). Dwie edycje przechowuje Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (1871–1872), jedną Wrocław (1871).

Periodyk jest również dostępny, choć tylko w kilkunastu rocznikach, w zbiorach kaliskich bibliotek: Biblioteki Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej (1877, 1879, 1880, 1889, 1896, 1907, 1913, 1914), Archiwum Państwowego (1897, 1898, 1899, 1908, 1910, 1912) i Książnicy Pedagogicznej im. Alfonsa Parczewskiego (1871).

W związku ze stanem zachowania tego wydawnictwa w polskich zbiorach warto zwrócić uwagę na projekt, realizowany przez Oddział Bibliografii i Krajoznawstwa oraz Oddział Zbiorów i Obsługi Narodowej Biblioteki Rosji w Sankt Petersburgu, pt. „Pamjatnyje kniżki gubernij i obłastiej Rossijskoj imperii” („Księgi pamiątkowe guberni i obwodów imperium rosyjskiego”), którym kieruje Nadeżda Michajłowna Bałackaja – doktor nauk pedagogicznych, starszy pracownik naukowy Oddziału Bibliografii i Krajoznawstwa.

Celem projektu jest:

- wykazanie wszystkich wydań „pamjatnych kniżek”, guberni i obwodów Rosji wraz z informacją o miejscach ich przechowywania;
- przedstawienie zawartości wszystkich „pamjatnych kniżek” jako źródeł, głównie informacji krajoznawczej;
- stworzenie kompletnego opracowania o poszczególnych „pamjatnych kniżkach”, stanowiących samodzielne obiekty do studiowania, charakteryzujących rozwój działalności krajoznawczej, naukowej, statystycznej i wydawniczej w rozlicznych guberniach i obwodach Rosji¹⁵.

Planowany rezultat końcowy projektu to piętnastotomowe opracowanie bibliograficzne pt. „Pamjatnyje kniżki gubernij i obłastiej Rossijskoj imperii. Ukazatel’ soderżanija” („Księgi pamiątkowe guberni i okręgów Imperium Rosyjskiego. Indeks przedmiotowy”). Każdy tom będzie poświęcony grupie guberni i obwodów, ostatni objemie uzupełnienia. Dotychczas ukazały się dwa tomy poświęcone guberniom północnoeuropejskim (t. 1) i północno-zachodnim (t. 2) Rosji¹⁶. Jest także przewidywane opublikowanie w przyszłości indeksu wszystkich wymienionych w „pamjatnych kniżkach” nazwisk¹⁷, co ogromnie ułatwi poszukiwania, ale będzie to możliwe – jak czytamy w założeniach projektu – tylko dzięki „siłom entuzjastów”.

Projekt ma charakter międzynarodowy, objęto nim oficjalne „pamjatnyje kniżki” wszystkich guberni i obwodów Rosji, które wchodziły w skład Imperium Rosyjskiego od połowy

wieku XIX do roku 1917 włącznie, w tym gubernie Królestwa Polskiego. Koordynatorem projektu z ramienia Polski jest biblioteka naukowa i archiwum Głównego Urzędu Statystycznego. Inicjatorom projektu udało się do tej pory zebrać informacje o dwóch tysiącach dwieście pięćdziesięciu pięciu pojedynczych wydaniach oraz kilkudziesięciu dodatkach¹⁸.

W projekt włączyły się kaliskie biblioteki. W 2006 roku ankieta dotycząca stanu zachowania edycji „Pamjatnych Kniżek Kaliśskoj Gubernii” dotarła do Kalisza do biblioteki Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej i za jej pośrednictwem do Książnicy Pedagogicznej im. Alfonsa Parczewskiego i Archiwum Państwowego. Do Narodowej Biblioteki Rosji w Sankt Petersburgu przesłano informacje odnoszące się do stanu posiadania wydawnictwa.

Do omówienia założeń projektu „Pamjatnyje kniżki gubernij i obłastiej Rossijskoj imperii” i oczekiwanych rezultatów został dołączony wykaz „Pamjatnych kniżek” i lata, co do których brak dostatecznych potwierdzeń ich wydania. Znalazła się w nim także „Pamjatnaja Kniżka Kaliśskoj Gubernii”, przy której wymieniono lata 1866–1869, 1873, 1876, 1878, 1913–1917¹⁹.

Nie zachowały się informacje, by w latach 1866–1869 była wydawana kaliska edycja „Pamjatnoj Kniżki”, niemożliwe też, by publikowano ją w latach 1915–1917. Ukazały się natomiast edycje za lata 1913 i 1914, dysponuje nimi m.in. biblioteka Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej. Jeśli chodzi o pozostałe roczniki – 1873, 1876, 1878 – na podstawie dostępnych źródeł trudno stwierdzić, czy opuściły prasy drukarskie²⁰.

W roku 2008 ukazał się katalog *Pamjatnyje kniżki gubernij i obłastiej Rossijskoj imperii (1833–1917). Svodnyj katalog-repertuar (Księgi pamiątkowe guberni i okręgów Imperium Rosyjskiego. Katalog zbiorczy)* w opracowaniu N. M. Bałackiej i A. I. Razdorskiego rejestrujący dwa tysiące dwieście osiemdziesiąt edycji wydawnictwa zachowanych w pięciuset trzydziestu sześciu bibliotekach, archiwach i muzeach Federacji Rosyjskiej i szesnastu zagranicznych, w tym polskich. Katalog rozszerzył naszą wiedzę na temat stanu zachowania wydawnictwa w Rosji i na Ukrainie. Trzydzieści siedem roczników dotyczących guberni kaliskiej znajduje się w Petersburgu, przy czym niektóre roczniki, obok Biblioteki Narodowej, są własnością jednej lub dwóch instytucji. Z kolei w Moskwie zachowały się dwadzieścia dwie edycje, w tym dwie (1905, 1906) nieosiągalne w żadnej innej instytucji zarówno w Polsce, jak i poza nią. Na Ukrainie pięcioma rocznikami dysponuje biblioteka w Odessie²¹.

Zawartość i jej znaczenie dla źródło- znawstwa

„Pamjatnyje Kniżki” wydawane w blisko dziewięćdziesięciu guberniach miały swoje cechy szczególne, poza zawartością, różniły się liczbą działów, w których prezentowano materiał dotyczący danej guberni czy obwodu. W okresie najpełniejszego rozwoju wydawnictwa zgromadzony materiał był przedstawiany w czterech dużych działach:

- kalendarz adresowy (wykaz wszystkich rządowych instytucji gubernialnych i powiatowych oraz społecznych z ich składem osobowym);
- przewodnik administracyjny (informacje dotyczące podziału administracyjnego guberni, informacje o instytucjach pocztowych i telegrafach, drogach i szlakach komunikacyjnych na obszarze guberni, o zakładach przemysłowych i handlowych, szpitalach i aptekach, szkołach, muzeach i bibliotekach, księgarniach i drukarniach, o czasopismach prenumerowanych i wydawanych w guberni, spisy miejscowości, spisy właścicieli ziemskich itd.);
- przegląd statystyczny (tablice statystyczne z danymi dotyczącymi liczby ludności, własności ziemi, rolnictwa, dane z zakresu statystyki sądowej, lekarskiej, przemysłowo-fabrycznej, oświaty, pożarów, przychodów i zaległości itd.);
- zbiór naukowo-krajoznawczy (materiały źródłowe, opisowe, naukowo-badawcze, archeograficzne i bibliograficzne)²².

Wymienione działy i ich zawartość pokazują, że „pamjatnyje kniżki” mają niezwykłą wartość i znaczenie jako kompleksowe źródło prymarne do badań historycznych (w tym genealogicznych i biograficznych), geograficznych, demograficznych, etnograficznych, krajoznawczych²³.

W pierwszym zachowanym w kraju roczniku „Pamjatnoj Kniżki Kaliśskoj Gubernii na 1871 god” materiał został przedstawiony w trzech częściach. Dział pierwszy – informacyjny – pod nazwą „Zestawienie urzędów i osób instytucji obywatelskich, wojskowych i duchownych” zawierał wykaz instytucji gubernialnych i powiatowych z ich obsadą osobową, m.in. informacje dotyczące zarządów gubernialnego i powiatowych, magistratów, w tym Kalisza, urzędów pocztowych, stacji telegraficznych, urzędów celnych, szkół elementarnych i średnich, sądów, informacje odnoszące się do wojska, urzędów poszczególnych wyznań (prawosławnego, rzymskokatolickiego,

luterkańskiego), także informacje o kasie pożyczkowo-oszczędnościowej i resursie rosyjskiej w Kaliszu.

Dane statystyczne prezentował dział drugi, znalazły się w nim informacje dotyczące ludności i ruchu ludności według wyznań, w rozbiciu na miasta powiatowe i poszczególne powiaty guberni kaliskiej (pow. kaliski, słupecki, koniński, kolski, łączycki, turkowski, sieradzki, wieluński). Dane statystyczne odnoszą się także do fabryk i zakładów guberni, szkół i liczby uczniów, liczby różnego rodzaju budynków, również zasiewów i urodzaju zbóż oraz hodowli.

Najobszerniejsza w pierwszym roczniku „Pamiatnoj Kniżki Kaliśskoj Gubernii” była część dołączona do dwóch zasadniczych działów, w której opublikowano *Dokumenty i akty odnoszące się do historii miast guberni kaliskiej* (Dokumenty i akty dotyczące historii miast guberni kaliskiej), a właściwie teksty czterdziestu dziewięciu dokumentów po łacinie z lat 1268–

–1469 dotyczących Kalisza.

Kolejne edycje „Pamiatnoj Kniżki” przedstawiały informacje w dwóch działach, w takim samym układzie. Zwiększała się natomiast liczba prezentowanych instytucji. Rozrastający się z roku na rok dział informacyjny zmienił później swoją strukturę, skład osobowy wszystkich urzędów guberni był przedstawiany według ministerstw i urzędów: ministerstwa spraw wewnętrznych, ministerstwa finansów, zarządu mienia państwowego, urzędu kontroli głównej, ministerstwa oświaty ludowej, ministerstwa prawa, głównego zarządu urzędów rolnych i własności ziemskiej,

zarządu spraw wojskowych i urzędu wyznań religijnych, później doszło ministerstwo handlu i przemysłu. Na końcu znajdowały się towarzystwa i organizacje społeczne. Były także prezentowane, choć nie w każdym roczniku, wiadomości statystyczne dotyczące guberni kaliskiej.

W latach osiemdziesiątych XIX wieku dział informacyjny został rozszerzony, dołączono wiadomości o rodzinie imperatora. Wydawnictwo podawało też wykaz obchodzonych w danym roku świąt i dni wolnych oraz święta dla wyznawców religii prawosławnej i rzymskokatolickiej. Uzupełnieniem był kalendarz na dany rok.

Prawdopodobnie również od połowy lat osiemdziesiątych „Księgę Pamiątkową” uzupełniano indeksem alfabetycznym nazwisk, indeks taki znajdujemy w edycjach od roku 1889.

Interesujący jest rocznik 1880, który poza częścią informacyjną zawiera materiały dotyczące guberni kaliskiej w latach

„Pamjatnyje kniżki”
mają niezwykłą
wartość i znaczenie
jako kompleksowe
źródło prymarne do
badań historycznych,
geograficznych,
demograficznych,
etnograficznych,
krajoznawczych

1867–1876, czyli z okresu pierwszych dziesięciu lat jej funkcjonowania. Kolejno przedstawiono:

- krótki szkic historyczny Kalisza i siedmiu miast powiatowych: Słupcy, Turku, Konina, Koła, Wielunia, Łęczycy, Sieradza;

- skład administracyjny guberni kaliskiej (liczba miast, gmin, osad) po utworzeniu guberni, utworzenie powiatów i ich skład administracyjny, przekształcenie miast w osady w 1869 roku i zmniejszenie liczby gmin, liczba miast, gmin, wsi, osad i in. w 1867 roku, wykaz gmin i określenie liczby osad, zagród, izb mieszkalnych i in., podział guberni według właściwości stosunków duchownych, sądowniczych i policyjnych, podział straży ziemskiej na terenie guberni;

- geograficzne i topograficzne położenie guberni, rzeki i jeziora, grunty, lasy, bogactwa naturalne, drogi, klimat, obserwacje meteorologiczne;

- obszar guberni, trudności w uzyskaniu ścisłych informacji dotyczących ilości i jakości ziemi, stosunek do ustaleń hipotecznych, zestawienie oficjalnych informacji odnoszących się do ilości ziemi, ich wiarygodność, różnice w informacjach o obszarze ziemi w sprawozdaniach gubernatorskich, obszar guberni i powiatów według informacji z 1866, 1873, 1874 roku i in., obszar gmin, podział ziem guberni według stosunków rolniczych, liczba zagród wiejskich, ilość ziemi chłopskiej, ilość lasów w guberni;

- zagadnienia dotyczące zaludnienia, m.in. kontrolowanie zaludnienia według narodowości, księgi ludności według narodowości i nieprawidłowości w ich prowadzeniu, akty stanu cywilnego, konieczność utworzenia gubernialnych komitetów statystycznych, ludność guberni w 1866 roku, zaludnienie gmin, gęstość zaludnienia, stałe zaludnienie w miastach i wsiach guberni, naturalny ruch ludności w miastach i na wsi. Materiał uzupełniają dwadzieścia dwie tabele, a całość kończy krótki szkic na temat warunków atmosferycznych i higienicznych mających wpływ na zaludnienie w okresie dziesięciolecia 1867–1876.

„Pamiętnik Książki Kaliszskiej Gubernii” stanowi cenne źródło dla badaczy różnych dziedzin. W wielu przypadkach wydawnictwo jest jedynym źródłem danych statystycznych i rzeczowych, m.in. można tu znaleźć informacje na temat rosyjskiej biblioteki publicznej w Kaliszu. Z kolei badań wymaga np. sprawa polskich organizacji społecznych, czy „Księga Pamiętnikowa Guberni Kaliskiej” odnotowywała wszystkie działania stowarzyszenia? Wydaje się, że niektóre informacje ukazywały się ze znacznym opóźnieniem (Biblioteka i Czytelnia Publiczna im. A. Mickiewicza, muzeum). „Pamiętnik Książki”

podawała skład osobowy redakcji „Kaliszkich Gubernskich Wedomostej”, a o redakcji ukazującego się wówczas „Kaliszanina” (1870–1892) takich danych brak. Dopiero w 1912 roku pojawiły się informacje o redakcjach „Gazety Kaliskiej – Kaliszanina” (ukazującej się od 1893 roku) i „Kuriera Kaliskiego” (wychodzącego od 1911 roku)²⁴.

Szczególną wartość wydawnictwa podkreśla także projekt „Pamiętnyje książki gubernij i obłastiej Rossijskoj imperii”, w którym czytamy m.in., że stanowią one obecnie jedno z najcenniejszych prowincjonalnych źródeł informacji z zakresu historii, traktowane na równi z „wiadomościami gubernialnymi” czy „obzorami guberni”. Trzeba zauważyć, że w Polsce przez dziesiątki lat wydawnictwo to było niedoceniane.

Warunki redakcji, edycji i druku

Redaktorem „Pamiętnik Książki Kaliszskiej Gubernii” był urzędujący wicegubernator²⁵, najpierw, w latach 1870–1885,

funkcję tę pełnił Paweł Nikołajewicz Rybnikow²⁶, następnie m.in. Ananij Iwanowicz Brieziński (1892–1897)²⁷, Piotr Piotrowicz Stremouchow (1897–1904)²⁸, Aleksander Piltz (1905–1906)²⁹, Walerian Walerianowicz Ligin (1907–1914)³⁰.

Rocznik ukazywał się w języku rosyjskim nakładem kaliskiego rządu gubernialnego, drukowany za zgodą władz guberni (1870–1879), gubernatora kaliskiego (1880–1882), a w latach 1884–1903 generał-gubernatora warszawskiego. Poszczególne roczniki można było nabyć w redakcji „Kaliszkich Gubernskich Wedomostej”. Pierwszy rocznik wydawnictwa kosztował sześćdziesiąt pięć kopiejek, w roku 1877 cena spadła do sześćdziesięciu kopiejek, później cena egzemplarza wzrosła do jednego rubla (1899, 1900), w latach 1903–1905 za egzemplarz trzeba było zapłacić rubla i dwadzieścia pięć kopiejek, a od 1911 do 1914 roku – rubla i czterdzieści kopiejek.

Początkowo „Pamiętnik Książki” miała kieszonkowy format – 16,5 cm. Przy braku dostępu do wszystkich roczników trudno określić, kiedy nastąpiła zmiana, ale w roku 1902 druk miał 18,3 cm. Od roku 1902 do 1914, gdy wyszła ostatnia edycja, wymiary druku zmieniały się nieznacznie niemal co roku³¹. Także objętość poszczególnych roczników była różna, od dziewięćdziesięciu ośmiu stron w 1875 roku do trzystu dziewięćdziesięciu dwóch w roku 1903, co było wynikiem m.in. rozszerzania się działu informacyjnego. Rocznik drugi liczył

Wartość wydawnictwa podkreśla projekt „Pamiętnyje książki gubernij i obłastiej Rossijskoj imperii”

dwieście czternaście stron, w tym sto dwadzieścia trzy strony tekstów dokumentów.

Wydawnictwo miało broszurową okładkę, w każdym roku w innym kolorze, zmieniała się też czcionka na okładce. Tylko dwa roczniki otrzymały dodatki, do pierwszego (1870) została dołączona mapa guberni, natomiast do edycji na rok 1883 mapa dróg guberni. W kilku zaledwie rocznikach kaliskiej „Książki Pamiątkowej” znalazły się ilustracje. W edycji na rok 1880 był to widok cerkwi prawosławnej w Kaliszu, niestety w zachowanym w kaliskich zbiorach egzemplarzu tej ilustracji brakuje. Z opisów bibliograficznych wynika, że ilustracje zamieszczono również w rocznikach 1870, 1881, 1882, ale dopiero dotarcie do poszczególnych edycji umożliwiłoby stwierdzenie, co przedstawiają.

„Pamiętna Książka Kališskoj Gubernii” nieprzerwanie przez dwadzieścia osiem lat – od pierwszego rocznika (1870) do roku 1897 – była tłoczona w zasłużonej dla miasta drukarni Karola Wilhelma Hindemitha. Inaczej działo się w przypadku Lublina, gdzie druki urzędowe tłoczyła Ljublińska Gubernska Typo-Litografija, od 1830 roku w rękach rządu gubernialnego³². Podobnie było w innych guberniach Królestwa Polskiego. W Kaliszu próby utworzenia drukarni gubernialnej nie doszły do skutku.

Karol Wilhelm Hindemith w 1835 roku przejął drukarnię wuja Karola Wilhelma Mehwalda, odzyskał monopol na druki urzędowe, który firma utraciła po śmierci pierwszego właściciela. Około 1845 roku Hindemith prowadził jedyną w mieście drukarnię³³. Spod jej pras wychodziły znane miejscowe pisma: „Kaliszanin” (1870–1892) i przez kilka lat „Gazeta Kaliska” (1893–1899), również roczniki kaliskich kalendarzy i tzw. popisy szkolne oraz statuty organizacji społecznych. Na początku lat osiemdziesiątych XIX stulecia drukarnię przejął Oswald Arno, syn Karola Wilhelma Hindemitha, i prowadził ją pod nazwiskiem ojca do 1914 roku. Do roku 1905 zakład miał praktycznie monopol na druki urzędowe³⁴, tu więc podobnie jak „Pamiętna Książka” były tłoczone „Obzory Kališskoj Gubernii” i „Kališskija Gubernskija Vedomosti”.

Hindemith drukował także edycję „Pamiętno Książki” na rok 1899. Ponownie tłoczni Hindemitha powierzono druk wydawnictwa od roku 1904.

Dwa roczniki wydawnictwa tłoczyła drukarnia Adama Czerwińskiego (edycję na rok 1898 i 1901). Czerwiński rozpoczął swoją działalność drukarską w 1883 roku, kiedy przejął tłocznię swojego teścia – Józefa Mrocza. Spod pras jego firmy wychodziła m.in. literatura kościelna i dewocyjna, statuty i sprawozdania kaliskich stowarzyszeń. Tu w 1887 roku był tłoczony podręcznik geografii (*Učebnik geografii. Azija, Afrika,*

Amerika i Australija w fizičeskom, političeskom i etnografičeskom otnošenijam. Kurs IIgo klasa) Bronisława Gałczyńskiego, nauczyciela miejscowego gimnazjum³⁵, czy dwujęzyczny (rosyjsko-polski) *Katalog wystawy archeologicznej i zabytków sztuki urzędzonej w Kaliszu w Sali ratuszowej w maju i czerwcu 1900 roku*.

W roku 1900 druk przejął Józef Radwan, co odnotowała „Gazeta Kaliska”:

Pamiętna książka guberni kaliskiej za rok 1900 opuściła prasę drukarską „Gazety Kaliskiej” i jest do nabycia w redakcji „Kal.[iśskich] Gub.[ernskich] Wied.[mostej]”, po 1 rb. za egzemplarz³⁶.

Prawnik i działacz społeczny Józef Radwan osiadł w Kaliszu w końcu 1884 roku, redagował tu od 1893 roku „Gazetę Kaliską”, której był współtwórcą. W roku 1899 otworzył w mieście drukarnię, która od początku istnienia do 1939 roku (z krótką przerwą podczas pierwszej wojny światowej) działała pod nazwą „Drukarnia Gazety Kaliskiej”. Obok gazety spod pras drukarni Radwana wyszło szereg druków o tematyce regionalnej³⁷, w tym rosyjsko-polskie sprawozdania z działalności miejscowych towarzystw kredytowych. Drukarnia Radwana tłoczyła „Pamiętną Książkę” także w latach 1902–1903.

Stan badań

Przez szereg lat druki rosyjskojęzyczne (w tym „Pamiętny Książki”) nie tylko guberni kaliskiej nie cieszyły się zainteresowaniem badaczy. W ostatnich latach widać jednak zmianę w tym zakresie, zainteresowanie „Księgami Pamiętkowymi” wzrasta zarówno w Polsce, jak i w innych krajach, o czym świadczy wspomniany już projekt Narodowej Biblioteki Rosji w Sankt Petersburgu pt. „Pamiętny książki gubernij i obłastiej Rossijskoj imperii”. W 2002 roku na konferencji „Lublin a książka” Iwona Wydra wystąpiła z referatem na temat „Pamiętno Książki” guberni lubelskiej, tekst został opublikowany w 2004 roku³⁸.

Również w odniesieniu do Kalisza można dostrzec zainteresowanie drukami rosyjskimi, choć pewną barierę stanowi język oraz brak wielu tytułów książek, jak i czasopism, w przypadku tych ostatnich także brak wielu roczników poszczególnych tytułów. Pierwszą próbę przybliżenia druków rosyjskojęzycznych wydanych w Kaliszu podjęła w 1999 roku Bożena Kryst w pracy dyplomowej pt. „Komentarz do bibliografii druków rosyjskojęzycznych Kalisza”. Studium bibliograficzne

na temat rosyjskich i rosyjsko-polskich druków wydawanych w Kaliszu w latach 1867–1914 (w tym „Pamiętno Książki Kaliszskiej Gubernii”) opracował Krzysztof Walczak do księgi jubileuszowej dedykowanej historykowi – profesorowi Arturowi Kijasowi³⁹.

O zainteresowaniu „księgami pamiątkowymi” może świadczyć inicjatywa Świętokrzyskiej Biblioteki Cyfrowej. Na jej stronach internetowych jest dostępnych dziewiętnaście roczników „Pamiętno Książki Keleckoj Gubernii”⁴⁰. Miejmy nadzieję, że działania Świętokrzyskiej Biblioteki Cyfrowej spotkają się z zainteresowaniem innych bibliotek cyfrowych i „Pamiętno Książki” guberni Królestwa Polskiego będą dostępne dla badaczy.

Warto też zwrócić uwagę na „Pamiętną Książkę Petrovskoj Gubernii”, której osiemnaście roczników znajduje się w Bibliotece Cyfrowej Regionalia Ziemi Łódzkiej przy Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Łodzi, mankamentem jest jednak to, że materiał udostępnia się tylko na miejscu w bibliotece⁴¹.

Edycje „Pamiętno Książki Kaliszskiej Gubernii” – szczególnie te najrzadsze (1905, 1906) – w wersji cyfrowej można znaleźć na stronach rosyjskich bibliotek cyfrowych. Pozwoli to z pewnością na podjęcie dalszych badań nad tym niezwykle interesującym wydawnictwem źródłowym.

¹ „Pamiętną książka. Material iz Vikipedii – svobodnoj encyklopedii”, <http://ru.wikipedia.org/wiki> (dostęp: 02.07.2010).

² *Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku. T. 3, 1865–1918*, vol. 1, zebrał i oprac. zespół Zakładu Bibliografii Retrospektywnej XIX i XX wieku pod kierunkiem S. Sokolowskiej, zredagowały S. Sokolowska i I. Ossowska, Warszawa 2000, s. 894 i według indeksu.

³ *Ibidem*, s. 350–353.

⁴ *Ibidem*, s. 452.

⁵ *Ibidem*, s. 350 i 352.

⁶ C. Ohryzko-Włodarska, *Materiały do dziejów Kaliskiego z lat 1867–1914 przechowywane w Archiwum Łódzkim*, „Rocznik Kaliski” 1972, t. 5, s. 320.

⁷ K. Walczak, *Czasopisma kaliskie XIX i początków XX w. Studium bibliologiczne*, Kalisz 2005, s. 31.

⁸ *Ibidem*, s. 32.

⁹ „Gazeta Kaliska” 1899, nr 108, s. 1; 1900, nr 139, s. 1; 1902, nr 155, s. 2; 1911, nr 96, s. 2.

¹⁰ *Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku. T. 3, 1865–1918*, s. 350.

¹¹ Informacje otrzymane drogą mailową 14 września 2010 roku, na skierowane do biblioteki zapytanie odpowiedziała Małgorzata Wiśniewska.

¹² Informacje otrzymane drogą mailową 15 września 2010 roku, na skierowane do biblioteki zapytanie odpowiedziała Magdalena Czechowska.

¹³ W odpowiedzi na zapytanie mailowe skierowane do Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie 14 września 2010 roku Danuta Daniluk z Oddziału Informacji Naukowej przekazała informację, że zachował się tylko jeden rocznik wydawnictwa, inne roczniki (1884, 1887, 1893) wyszczególnione w katalogu wydawnictw ciągłych zaginęły.

¹⁴ Informacje otrzymane drogą mailową 20 sierpnia 2010 roku, na skierowane do biblioteki zapytanie odpowiedziała dr Katarzyna Gmerek.

¹⁵ „Pamiętną książka. Material iz Vikipedii”.

¹⁶ „Pamiętno Książki gubernij i obłastej Rossijskoj imperii”, http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm (dostęp: 02.07.2010).

¹⁷ „Pamiętną książka. Material iz Vikipedii”.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Nie wykazuje ich m.in. *Katalog druków kaliskich 1603–1914 wyłożonych na wystawie pt. „325 lat drukarstwa kaliskiego” od 26/VI do 15/VII 1928 r.* opracowany przez Stefana Dybowskiego.

²¹ N. M. Balackaja, A. I. Razdorskij, *Pamiętno Książki gubernij i obłastej Rossijskoj imperii (1833–1917). Svobodnyj katalog-repertuar*, Sankt Petersburg 2008, s. 144–147: *Kališskaja gubernija*.

²² „Pamiętną książka. Material iz Vikipedii”.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Brak dostępu do roczników 1908–1910 nie pozwala na stwierdzenie, czy dane takie pojawiły się już wcześniej.

²⁵ Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim 1863–1915. Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999.

²⁶ Paweł Nikołajewicz Rybnikow (1831–1885), etnograf-folklorysta, w 1866 roku po utworzeniu guberni kaliskiej został jej wicegubernatorem. Z jego inicjatywy rozpoczęto edycję przywilejów dla Kalisza pt. *Dokumenty i akty odnoszące się do historii miast kaliszskiej gubernii* (1869, 1872). Przez szesnaście lat był cenzorem „Kaliszanina”, którego narodzinom patronował (1870). Zmarł w Kaliszu w 1885 roku, gdzie został pochowany na cmentarzu prawosławnym.

²⁷ Ananij Iwanowicz Brieziński (1843–1876), rzeczywisty radca stanu, od 1866 roku pracownik Komitetu Urządzającego, urzędnik do spraw włościańskich.

²⁸ Piotr Piotrowicz Stremouchow (1863–po 1917), rzeczywisty radca stanu, urzędnik do zadań specjalnych przy warszawskim general-gubernatorze, od 1904 roku kolejno: gubernator suwalski (1904–1911), saratowski (1911–1912), warszawski (1914–1915).

²⁹ „Pamiętną Książka Kaliszskiej Gubernii” 1905, s. 68; 1906, s. 68; w pracy Łukasza Chimiaka *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim 1863–1915. Szkic do portretu zbiorowego* Aleksander Piltz nie został odnotowany.

³⁰ Walerian Walerianowicz Ligin (1874–?), radca stanu, urzędnik kancelarii warszawskiego general-gubernatora, w latach 1914–1915 gubernator kielecki.

³¹ 1903 – 18,9 × 13,2 cm; 1905 – 20,6 × 13,8 cm; 1906 – 19,7 × 13,8 cm; 1907–1908 – 20,8 × 13,7 cm; 1909 – 19,5 × 12,5 cm; 1910 – 20,3 × 13 cm; 1911 – 19,3 × 12,4 cm; 1912 – 18,3 × 11,6 cm; 1913 – 19,3 × 12,5 cm; 1914 – 19 × 12,8 cm.

³² I. Wydra, „Pamiętną Książka Ljublińskiej Gubernii” – charakterystyka pisma, w: *Lublin a książka. Materiały z konferencji naukowej Lublin–Pszczela Wola, 6–7 listopada 2002 roku*, red. A. Krawczyk, E. Józefowicz-Wisińska, Lublin 2004, s. 457.

³³ K. Walczak, *Biblioteki Kalisza i ich miejsce w życiu kulturalnym miasta 1793–1945*, Kalisz 1996, s. 55.

³⁴ *Ibidem*, s. 56.

³⁵ *Ibidem*, s. 58–59.

³⁶ „Gazeta Kaliska” 1900, nr 139, s. 1.

³⁷ K. Walczak, *Biblioteki Kalisza*, s. 60.

³⁸ I. Wydra, op. cit., s. 457–468.

³⁹ K. Walczak, *Rosyjskie i rosyjsko-polskie edycje druków tłoczonych w drukarniach Kalisza w latach 1867–1914. Studium bibliograficzne, w: Studia z dziejów Europy Wschodniej. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Arturowi Kijasowi w 70. rocznicę urodzin*, red. G. Błaszczuk, P. Kraszewski, Poznań 2010, s. 227–236.

⁴⁰ Dostępne roczniki „Pamiętno Książki Keleckoj Gubernii” 1877, 1884, 1885, 1886, 1888–1889, 1892, 1894, 1896, 1902–1904, 1906–1909, 1911–1913: <http://sbc.wbp.kielce.pl>.

⁴¹ Zbiory zdigitalizowane WiMBP w Łodzi: <http://212.191.39.138/skany/index/php/dwnl/category/42-pamatnaa-krizka-petrokovskoj-gubernii-na...god.html> (dostęp 29.11.2010).